

Grażyna Szwat-Gylybowa

Haeresis bulgarica w bułgarskiej świadomości kulturowej XIX i XX wieku

Rozprawa stanowi próbę refleksji nad procesem kształtowania w XIX i XX wieku bogomilstwa jako miejsca pamięci kulturowej Bułgarów.

Bogomilstwo pojawiło się na ziemiach bułgarskich w X wieku i przetrwało aż do czasów niewoli tureckiej, jako alternatywny wobec chrześcijaństwa system światopoglądowy, który zdołał zawładnąć wyobraźnią ludu na ponad cztery stulecia. Ze względu na to, że ani księgi bogomilskie w języku cerkiewnosłowiańskim, ani ich odpisy nie zachowały się do naszych czasów, wyobrażenia na temat kosmogonii bogomilskiej pozostają szczególnego rodzaju sztucznym konstruktem. Kształtują się one przede wszystkim w oparciu o teksty antyheretyckie, apokryfy oraz łacińską kopię katarskiej *Ewangelii Pseudo-Jana*, powszechnie uznawaną za *Tajną księgę bogomilów*.

Podczas pięciu wieków panowania osmańskiego wyznawcy bogomilstwa wtopili się inne grupy konfesyjne (prawosławie, islam, katolicyzm), a pamięć o nich wygasła. W dobie odrodzenia narodowego bułgarska tożsamość narodowa kształtowała się w oparciu o tradycję prawosławia, zdawałoby się uwolnioną od urazu dawnego rozdarcia. Druga połowa XIX wieku przyniosła jednak stopniowy wzrost zainteresowania bogomilstwem jako zjawiskiem historycznym. Działo się to w warunkach zmiany paradygmatu cywilizacyjnego i nie bez wpływu obcych badaczy, zafascynowanych dziejami Bułgarii. Elity, czułe na oddziaływanie mód intelektualnych, a zarazem pomne własnego posłannictwa narodowego, ulegały typowym dla tamtej epoki pokusom traktowania historii jako narracji o dziejach chwalebnych narodu, fundatorki jego godności. Na kształt kreowanego obrazu przeszłości w decydujący sposób wpływały wówczas zideologizowane projekcje narodowej przyszłości.

Pozostające ze sobą w dialogu narracje nie stworzyły jednej, w pełni spójnej, monolitycznej wizji *haeresis bulgarica* i jej miejsca w dziejach narodu. Rozbieżności w ocenach bogomilstwa między opcją, nazwijmy to umownie, „konserwatywno – chrześcijańską” i „postępową”, ujawniły, iż dzięki binarnemu zapleczu kulturowemu możliwy był rodzaj dyskursu, który sprawił, że bogomilstwo stopniowo stawało się tym elementem bułgarskiego dziedzictwa, wobec którego należało się określić, probierzem postaw pewniejszym niż prawosławie, traktowane często jako sformalizowany emblemat przynależności narodowej. Szukając własnego miejsca w świecie

nowoczesnym, bułgarskie elity posługiwały się obrazem bogomilstwa spreparowanym do potrzeb poszczególnych formacji. Zafałszowana tradycja gnostycka, przełożona na system pojęć wchodzących do nowego uniwersum, ulegała ponownej likwidacji.

Można by sądzić, że kultura bułgarska broniła się w ten sposób przed gnostyckim nihilizmem, piętnowanym przez nielicznych pisarzy kręgu konserwatywnego. Jednak podstawowa funkcja nadinterpretacji bogomilstwa była inna: ideologie zorientowane ku utopii postępu oraz holistyczne systemy ezoteryczne kreowały w oparciu o bogomilstwo własne mity fundatorskiego. „Wynaleziona” tradycja bogomilska dostarczała tworzywa dla zmitologizowanego zaplecza historycznego i filozoficznego tym wszystkim, którzy powołując bogomilów na swych prekursorów, pragnęli kreować portret Bułgara opozycyjny w stosunku do obrazu prawosławnego patrioty, ukonstytuowanego w okresie odrodzenia narodowego. Przeciwwstawiali mu antystereotyp Bułgara wiecznego heretyka, praojca reform religijnych w Europie, Renesansu, oświeconego humanizmu i racjonalizmu, wreszcie – w drugiej połowie XX wieku - komunizmu oraz duchowości New Age. W czasach nowoczesnych zinstrumentalizowana pamięć bogomilstwa została bowiem wprzęgnięta także w służbę nowych form duchowości ezoterycznej. Przeniesiona pod koniec XIX wieku na grunt bułgarski teozofia oraz oryginalna nauka Petura Dunova przedstawiała *haeresis bulgarica* jako swą historyczną prekursorkę, a jednocześnie, posługując się okultystyczną logiką asocjacji, przekształcały kosmogonię bogomilską tak, by móc ją wpisać we własny paradygmat światopoglądowy.

W zróżnicowanych koncepcjach bułgarskiej misji kulturowej bogomilstwo pełniło zatem, i nadal pełni, funkcję kompensacyjną. Jako wzorzec etyczny służyło przełamaniu kompleksu prowincjonalizmu i zapóźnienia kulturowego, a jednocześnie ułatwiało inkorporację rozmaitych nowinek, przebieranych w kostium rodzimej, zapoznanej dawności.

Dyskusje o bogomilstwie i jego rozmaite aktualizacje wpisywały się w szerszy kontekst refleksji o bułgarskiej tożsamości narodowej, budowanej w oparciu o pozostające ze sobą w skomplikowanej i zmiennej relacji modele etnogenezy i orientacji światopoglądowej Bułgarów. Pisarze bułgarscy drugiej połowy XX wieku, którzy wykraczali poza ramy narzucanych im ideologicznych powinności, złożyli w swej twórczości świadectwo owych dylematów tożsamościowych. Z ich tekstów wyłania się obraz Bułgara raz jako człowieka wielkiej syntezy, kiedy indziej – sceptyka,

który podważając prawomocność wzajemnie się redukujących modeli, nie ustaje w poszukiwaniach stałych i niepodważalnych wartości.

Bogomilstwo, niosąc ładunek symboliczny, zdolny do modyfikowania znaczeń stosownie do zmieniającego się kontekstu kulturowego, właśnie ze względu na swą semantyczną elastyczność służyło często sprzecznym celom. Niezmiennie jednak pozostawało znakiem duchowego niepokoju, owocem negocjacji między dobrowolną amnezją i anamnezą, które więcej mówią o wartościach współczesności, niż o samym obiekcie zainteresowania. Mapa owych przemilczeń i przypomnień sugeruje przy tym, że to nie uraz spowodowany utratą tożsamości gnostyckiej wciąż na nowo domaga się ekspresji, lecz głęboko przeżywany dramat wyobcowania ze świata tradycyjnych wartości. Bogomilstwo jako miejsce pamięci kulturowej ożywa bowiem wraz z rodzącą się potrzebą eksplikacji niepewności światopoglądowej w relacjach z *modernitas*. W sytuacji, gdy świat Zachodu dokonywał duchowego zwrotu na Wschód, Bułgaria poddawała się procesowi akulturacji, zorientowanemu ze Wschodu na Zachód. W gąszczu ofert światopoglądowych gnoza bogomilska okazywała się tym wspólnym miejscem pamięci, które ułatwiało orientację w nowym domu.

Summary

The treatise is an attempt at reflection on the development in the 19th and 20th centuries of Bogomilism into a site of cultural memory for the Bulgarians.

Bogomilism arrived on Bulgarian territories in the 10th century, and as a worldview alternative to Christianity it lasted until the times of Turkish slavery. It managed to seize the peoples' imagination for more than four hundred years. Since neither Bogomilian books written in Church Slavonic nor their copies have survived until our times, ideas about Bogomilian cosmogony remain a peculiar artificial construct. They are created mainly on the basis of antiheretical texts, apocryphal works and a Latin copy of the Catharist *Gospel of Pseudo-John*, widely considered the *Secret Book* of the Bogomilians.

Under the five centuries long Ottoman rule followers of Bogomilism assimilated into other religious groups (Orthodox, Islamic, Catholic) and the memory of them died out. In the age of national revival Bulgarian national identity was developing in the Orthodox tradition, which seemed to be free from the trauma of past schisms. However, the second half of the 19th century brought a gradual intensification of interest in Bogomilism as a historical

phenomenon. It took place in the conditions of change in the civilisation paradigm and was under some influence of foreign researchers fascinated with Bulgarian history. Elites, sensitive to intellectual fashions and at the same time mindful of their national mission, yielded to a temptation, typical in that period, to treat history as a narrative of glorious acts of a nation and the founding mother of national dignity. The image of the past was influenced primarily by the ideologized projections of the national future.

These dialogic narratives could not form a fully coherent, monolithic vision of *haeresis bulgarica* and give it a place in the history of the nation. Divergence in the evaluation of Bogomilism between what could be termed 'conservative-Christian' and 'progressive' options revealed that binary cultural base admitted the kind of discourse that gradually made Bogomilism the element of Bulgarian heritage towards which one had to declare some sort of attitude. Bogomilism became the touchstone of attitudes more reliable than the Orthodox religion, treated very often as a formalised emblem of nationality. Seeking their own place in the modern world Bulgarian elites used the image of Bogomilism fabricated in order to fulfil the needs of separate groups. A distorted Gnostic tradition, translated into a system of concepts introduced into the new universe of discourse, was again eliminated.

It may be assumed that Bulgarian culture thus defended itself against Gnostic nihilism stigmatised by the few conservative writers. However, the primary function of over-interpretation of Bogomilism was different: ideologies oriented towards utopia of progress and holistic esoteric systems used Bogomilism to create their own foundation myths. "Invented" Bogomilian tradition provided the mythologized historical and philosophical base to all those who, by referring to Bogomilians as their precursors, wanted to create a portrait of a Bulgarian alternative to the image of the Orthodox patriot which came into being during the period of national revival. It was juxtaposed to the antistereotype of a Bulgarian - eternal heretic, the founding father of religious reforms in Europe, Renaissance, enlightened humanism and rationalism, and finally - in the second half of the 20th century - communism and New Age spirituality. In modern times the instrumentalized memory of Bogomilism was harnessed to serve new forms of esoteric spirituality. The theosophy and original teachings of Petur Dunov, which arrived in Bulgaria at the end of the 19th century, presented *haeresis bulgarica* as its historical precursor, and at the same time, using occultist logic of associations, they transformed the Bogomilian cosmogony in order to incorporate it into their worldview.

Among diversified ideas on Bulgarian cultural mission Bogomilism has played and still plays a compensatory function. As an ethical example it served to overcome the complex of provincialism and cultural backwardness and facilitated incorporation of various novelties dressed up in the costume of familiar native past.

Debates over Bogomilism and its various actualisations became part of a wider context of reflection on Bulgarian national identity constructed on the basis of models of ethnogenesis and Bulgarian worldview, which remained in a complex and ever changing relation to one another. In their works Bulgarian writers of the second half of the 20th century, who transgressed the boundaries of imposed ideological duties, have testified to those dilemmas concerning identity. The Bulgarian emerging from their texts is one who on the one hand is a man of great synthesis and on the other a sceptic, who, by undermining the binding force of mutually reducing models, persists in his quest for stable and undisputed values.

Bogomilism, with its symbolic load capable of modifying meanings in accordance with the changing cultural context precisely due to its semantic flexibility, often served contradictory purposes. Nevertheless, it consistently remained the symbol of spiritual anxiety, the outcome of negotiations between voluntary amnesia and anamnesis, which say more about values of modernity than about the very object of interest. The map of what was concealed and recalled suggests that it is not the trauma caused by the loss of Gnostic identity that still demands expression, but a deeply experienced drama of alienation from the world of traditional values. Bogomilism as a site of cultural memory is revisited together with the emerging need for explanation of the uncertainty of worldview in relation to *modernitas*. When the West was making a spiritual turn towards the East, Bulgaria underwent the process of acculturation oriented towards the West. In a tangle of viewpoints the Bogomilian gnosis appeared to be the common site of memory which enabled orientation in the new home.